

УДК 7.031(477)“18/19”

Христина ПРИЙМАК,

аспірант,

Львівська національна академія мистецтв,

м. Львів, Україна

**НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО СОКАЛЬЩИНИ:
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В МІСЬКОМУ
ТА СІЛЬСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩАХ
(II пол. XIX – I пол. XX ст.)**

Приймак Х. П. Народне мистецтво Сокальщини: особливості розвитку в міському та сільському середовищах (II пол. XIX – I пол. XX ст.). Сьогодні в українському мистецтвознавстві ще в недостатній мірі проведено комплексні синтетичні дослідження народного декоративного мистецтва регіонів, які, будучи прикордонними територіями, тривалий час перебували в умовах іноземної окупації. В статті визначено характерні особливості розвитку народного мистецтва Сокальщини. Встановлено, яким чином політична, економічна та демографічна ситуації впливали на еволюціонування народної творчості та ремесел в міському та сільському середовищах; з'ясовано механізми змін, що відбувалися з ними впродовж визначеного періоду. З'ясовано причини неоднорідного розвитку декоративного мистецтва в місті та на селі.

Ключові слова: народне мистецтво, Сокальщина, порубіжжя, кераміка, вишивка, писанкарство.

Приймак Х. П. Народное искусство Сокальщины: особенности развития в городской и сельской средах (II пол. XIX – I пол. XX в.). Сегодня в украинском искусствоведении еще в недостаточной степени проведены комплексные синтетические исследования народного декоративного искусства регионов, которые, будучи пограничными территориями, длительное время находились в условиях иностранной оккупации. В статье определены характерные особенности развития народного искусства Сокальщины. Установлено, каким образом политическая экономическая и демографическая ситуации влияли на эволюционирование народного творчества и ремесел в городской и сельской среде, выяснены механизмы изменений, происходивших с ними в течение определенного периода. Определены причины неоднородного развития декоративного искусства в городе и в селе.

Ключевые слова: народное искусство, Сокальщина, порубежье, вышивка, керамика, писанкарство.

Pryymak Kh. Folk art Sokal Region: features of development in urban and rural environments (II floor. XIX – I floor. XX century). Nowadays in Ukrainian history of art the question of applied and decorative art of the bordering territorial regions of our country which were under the invaders occupation are still not lightening enough. This article shows the character and specific of the development native art in local center of Sokal'shchyna. Viewed how political, economical and demographic situations influenced on evolution of the native arts and crafts, ascertained the mechanism of changing that happened with them during showing period. Showed the influence of settlers on the art of Sokal'shchyna's people, it's scale. Discovered the differences of the development in art between the urban territories and the villages.

Keywords: Folk art, Sokalshyna, borderlands, ceramics, embroidery, Easter egg.

Постановка проблеми. Сокальщина, будучи прикордонною територією, відіграла роль своєрідної «буферної зони», де в умовах політичної та економічної нестабільності розвиток українського автотонного населення як повноцінної нації визначався, насамперед, його політичним становищем. Зі зміною політичних обставин в політиці, змінювалось суспільство, закономірно спричиняючи зміни в культурі та мистецтві. Для народного мистецтва Сокальщини характерними є розгалуження на міське та сільське, наявність історико-культурних нашарувань і запозичень, динамічність та взаємозв'язок яких і визначили його художню своєрідність.

Окреслена тема є актуальною, адже вивчення характерних особливостей мистецтва та локальних художніх проблем такого району як Сокальщина дозволило б з'ясувати закономірності розвитку і згаданню етномистецьких традицій, причинно-наслідковій зв'язки й взаємовпливи, що виникали впродовж історії на території етнокультурного порубіжжя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні народне мистецтво Сокальщини досліджене ще не в повній мірі. Чи не найбільш опрацьованим видом декоративного мистецтва даного осередку є народна кераміка. Ґрунтовне дослідження цієї теми здійснила Г. Івашків. В альбомі «Василь Шостопапець і кераміка Сокаля» [8] висвітлено творчість відомого гончара В. Шостопальця (1836-1879) та його сучасників. Охарактеризовано різні типологічні групи кераміки (кахлі, баньки, дзбанки, миски, антропоморфні посудини), які зберігаються в музеях України, Польщі та приватних збірках.

Деякі аспекти декоративної кераміки Сокальщини висвітлюють в своїх працях кандидат мистецтвознавства Р. Мотиль, мистецтвознавець С. Чехович, польський етнограф Б. Сокальський. Редколегією на чолі з О. Кульчицькою було впорядковано альбом, в якому зібрано частину взірців народної творчості Сокальського району. Альбом містить короткі статті: «Одяг», «Вишивка», «Тканини», «Кераміка», «Писанки». Мистецтвознавець з української діаспори в Канаді С. Чехович подає багатий матеріал в публікації «Народне мистецтво Сокальщини».

Мета нашого дослідження – з'ясувати, які чинники впливу стали визначальними для народного мистецтва Сокальщини, оцінити характер та глибину їхнього впливу, визначити причини розшарування мистецтва на міське та сільське та виявити характерні особливості народного мистецтва в середовищі міста та села.

Викладення основного матеріалу дослідження. Сокальське народне мистецтво формувалось в умовах культурного та етнічного порубіжжя, оскільки регіон межує з Польщею на заході та з Волинню на півночі. Значний період історії пов'язаний із перебуванням під владою сусідніх держав (найбільше – Польщі), що залишило свій відбиток на культурній спадщині населення.

Відносна замкнутість господарського і культурного життя Сокальщини як окремого локального осередку вплинули на специфічні риси побуту, що

склались під впливом історичних, економічних і природних умов та позначились на виробі народного мистецтва. Ці особливості виявились у відмінності типів ремісницьких виробів, різновидах орнаменту і певних колористичних гармоніях.

Сокальщина – в давнину княжа земля, що має багате історичне минуле. Вперше про слов'янське плем'я бужан, яке осіло на лівому березі Західного Бугу, згадується ще в літописі Нестора (1056-1136). Розташування міста стало визначальним в його історії. Сокаль стоїть на березі р. Західний Буг, на так званому «чорному шляху», по якому, залишаючи після себе руїни і згарища, набігали зі сходу орди кочівників [1:64]. Протягом своєї історії Сокальщина, як і вся Західна Україна, зазнала великих руйнувань, а її населення – важкого соціального і національного гніту з боку сусідів.

Ще до другої половини XVI ст. домінуючі позиції у економічно-господарському житті Сокаля утримували українці. Люстрація староства від 1564-1565 рр. засвідчує, що в Сокалі на той час було 150 господарств: 110 з них належало українцям, 24 – полякам, 2 – євреям, 13 – представникам інших національностей. Тоді в місті проживало 37 пекарів, 23 різники, 16 шевців, 9 гончарів. Усього ж у 1565 р. було 85 ремісників [2:722]. Ця ж люстрація згадує, що в Сокалі є «чимало руси», тобто українців.

Коли в кінці XVI ст. більшість українських земель було спочатку загарбано мазовецькими князями, а згодом – Польщею, населення опинилось в нерівних умовах з завойовниками, адже ті активно розподіляли та заселяли землі Сокальщини.

Вільні міста, такі як Сокаль (що в Західній Європі відігравали чи не головну сферу формування народної культури) іноземні володарі перетворили на іномовні анклавні, де український елемент успішно витіснявся різними методами аж до адміністративних. Епоха жорсткого політичного приниження Русі-України (кін. XVIII – поч. XX ст.) породила неподолану досі неповноцінність суспільної структури, характерну для колоній, де соціальні відмінності відповідали етнічним та мовним. Селянський стан складали українці. Дрібні торговці й ремісники були здебільшого з єврейського містечкового населення. Серед чиновників, фахівців і крупних землевласників на західних землях переважали поляки, німці чи особи, які перейшли до панівної національності [3:27].

Історичні зміни закономірно спричиняли зміни в культурних традиціях. Аби зрозуміти характерні особливості народного мистецтва Сокальщини, слід проаналізувати, як змінювалась соціальна та національна структура міста та його прилеглих територій. Від самого початку появи на сокальських землях переселенців почали намічатись характерні тенденції: міська культура Сокаля та культура сільського середовища почали все більш різнитись між собою.

Соціальна структура міста завжди була складнішою, оскільки тут мала місце класова градація і саме в місті прагнули осісти іноземні переселенці. Якщо раніше українською верхівкою була руська

(українська) шляхта, то вже в XV столітті Белзчина (до якої в ті часи відносився і Сокаль), як зауважують деякі польські дослідники, виглядала на тлі Червоної Русі дуже бідною на українську шляхту. За даними, котрі подає А. Янечек, у 1570-1580 рр. у Белзькому воєводстві 19% шляхти було польського походження, 15 – руського (українського), 4 – волоського, 2 – іншого [4:124].

Задокументовані дані про українську шляхту Сокаля є вкрай спорадичними. Та є підстави вважати, що саме вона в час Хмельниччини очолила повстання сокальських міщан і поплатилася за це життям. Доля шляхти, бояр, які б повинні були займати домінуючі позиції в національному і релігійному житті, склалася по-різному.

Після втрати основ державності й упадку Белзького князівства чимало місцевих бояр і їх нащадків поєдналися з чужим середовищем і швидко розчинилися в ньому. А відколи зрівняно галицьку шляхту в правах з коронною, процес асиміляції набув прискорення. Перед ним не встояли навіть знатні місцеві староукраїнські роди Коморовських, Носових, Добровичських, Данилевських та інші [5:19]. Відчувалася крайня нестача української інтелігенції, котра повинна була стати основним носієм та захисником національної ідеї, культури та мистецтва зокрема. Водночас селянство, яке, як правило, було в опозиції до чужинців, зберігало свою автохтонність.

Кількість українського міського населення і, зокрема, ремісників, значно зменшилася, оскільки чимало міщан і селян пішло з військом Хмельницького, деяка їх частина опинилась в татарському полоні або загинула від рук шляхти чи з голоду, який був викликаний розрухою і неврожайністю. Окрім того, до людських втрат призвела епідемія чуми.

Протягом панування на Сокальщині польської держави шляхта, що вважала цю територію своєю власністю, хоч і утискала корінне населення, та з іншого боку, працювала над розвитком регіону – місто розбудовувалось, розвивались освіта, торгівля, ремесло.

1 липня 1884 р. по новозбудованій залізниці до Сокаля прийшов перший поїзд. Вона була прокладена з м. Ярослава і з'єднувала Сокаль з Рава-Руською, Кристинополем, Островом, Жужелем і Белзом. Це значно прискорило розвиток міста та ліквідувало остаточно відносну ізоляцію, що сприяла збереженню автентичності творів народного мистецтва. Тоді ж інтенсивніше почали використовувати й артерію Західного Бугу.

Через розвиток торгівлі в побут міщан все частіше проникали промислово-фабричні вироби та сировина з Європи. Вони щораз більше витісняли народні рукотвори. Так, з часом не лише в дрібних мануфактурах, але й в домашньому ткацтві все більше почала поширюватись фабрична пряжа, а в народне ткацтво увійшли нові види текстильної сировини: бавовняна пряжа, натуральний шовк і металеві нитки (сухозіль) [6:32].

У XIX ст. в Західній Україні поряд з селянською декоративною творчістю наповну співіснувало цехове, монастирське, мануфактурне ремесло, зароджу-

валася фабрична художня промисловість [3:27], що безумовно впливало на різноманітні види мистецтва. Зазвичай, з метою подолання конкуренції, ремісники в містах підлаштовувались під смаки замовників.

Вдалим прикладом є виготовлення місцевими майстрами художньої кераміки. Сокальщина здавна була знаним гончарним осередком. Для регіональної кераміки, крім специфічного орнаментального декорування (мотив годинника), було характерним виконання написів. Зміст написів на баньках, дзбанках, антропоморфному посуді був пов'язаний з тодішнім політичним та суспільним станом Галичини. У цих текстах простежуємо дві головні теми: орендарство і пияцтво. Перша тема висвітлена у написах на антропоморфних посудинах у вигляді євреїв, яких вважали головними орендарями. Є також згадки про «пайтасів», зокрема, про те, яку вони брали плату за оренду та скільки давали господареві, який їх винаймав.

У текстах інших посудин йшлося про пияцтво. Греко-католицька церква намагалась боротись з цим вкрай негативним явищем, яке ширилося серед українського селянства. Такі заклики не подобалися польським дідичам та шляхтичам, які володіли корчмами, бо це позбавляло їх чималих прибутків. Зрозуміло, що дідичі намагалися «рекламувати» горілку та пияцтво. Тому можна припустити, що саме вони замовляли сокальським майстрам відповідні написи на тогочасних глиняних виробках, які були переважно афористичними. На різні види кераміки (баньки, дзбанки, антропоморфний посуд) іноді наносили одні й ті ж вислови. У них славили тих, «хто п'є», бо «сто літ жие», і хто «приймає в своєму домі гостей»; згадували також посуд, з якого пили (зокрема келишок, «кришталеву» чашу, чару) [7:36].

Тексти на керамічних виробках із Сокаля здебільшого писали польською мовою, часто неграмотно. Подібні написи можна пояснити тодішнім політичним станом України, яка деякий час хоч і була офіційно під владою Австро-Угорщини, однак офіційною мовою вважалася польська. Аналогічно трактуємо написи російською мовою на виробках українських майстрів XIX – початку XX ст. зі Східного Поділля, Чернігова, які тоді були під владою Росії. Прикметно, що упродовж багатьох століть написи із різними філософськими сентенціями, уривками літературних творів, народним гумором були властиві й західноєвропейській народній кераміці [8:299-302]. Вони зазвичай виконували дві функції – декоративну та інформативну.

Також майстри виготовляли фігурний посуд, пляшки у вигляді людських фігур, яким звичайно надавали сатиричного виразу. В створюваних образах чітко виражено зовнішні характеристики євреїв, польських монахів та шляхтичів. Тонко зроблено акцент на національних особливостях (наприклад, в образах євреїв наголошено на рисах обличчя: кучерявому волоссі, пейсах, одязі). Розпис іноді побудовано на контрасті білого (як тла) та брунатного (для позначення окремих елементів-рис) кольорів, а

з ритованого напису можна дізнатися, що зображено корчмаря. Дзбанки-монахи навіть кольором поливи – темно-коричневим – нагадують одяг цих слуг жителів культу, які наживалися на кривді народу.

У кераміці часто спостерігаються соціальні мотиви – логічне відображення тогочасної дійсності. Подібний фігурний посуд відомий і в багатьох гончарських центрах України XVII-XIX ст. [8:35].

Іншу тенденцію представляють «панські» килими, що виготовлялися в основному на замовлення заможних клієнтів переважно з польської шляхти. Тут присутній видимий вплив західноєвропейського гобелена, з його міфологічними та символічними фігуративними композиціями. Вони займають центральне поле, подеколи й усю площу килима. Як правило, виконані були місцевими майстрами, про що свідчить наївний характер образів дам і кавалерів, грацій, лебедів і левів з роззявленими пащами.

Килими ж з геометричним орнаментом, що побутували, переважно, серед нижчих верств суспільства та сільського населення, виказують свою спорідненість в іконографії та стилістиці з іншими українськими землями.

Селівачов М. Р. зауважує, що ще у Київській Русі геометрична орнаментика була характерна для рільників-автохтонів, а тератологічними й фігуративними мотивами прикрашалися речі для купецького й князівсько-дружинницького середовища. Традиційна орнаментальність домінувала у виробках селянського вжитку і в наступні століття, тоді як «панським» і «міщанським» аналогам були властиві прямі запозичення форм у західноєвропейському мистецтві (ренесанс, бароко, класицизм) [3:28].

Поляки на терени України принесли не стільки власні культурні традиції, скільки надбання загальноєвропейського декоративного мистецтва. Прикладом можуть послужити сокальські сорочки кінця XIX ст., художні особливості яких помітні як у формотворенні (сорочка з уставкою, специфічний комір «апаш», що за своєю формою нагадує комір матроської форми та глибока, зазвичай неоздоблена, пазуха на потаємних гудзиках), так і в способах декорування, а саме – в натуралістичних рослинних мотивах, топографії орнаменту та традиційній ахроматичній колористиці. Сам орнамент, як згадує Б. Сокальський – автор книжки «Повіт Сокальський», був у сокальчан геометричний, дрібного рисунку [8:105].

У давнину одяг в Україні прикрашали тільки геометричним орнаментом, причому – з магичною метою. Ланцюжки з символів перекривали усі «входи» до тіла – горловину, рукави, поділ. Згодом (в XX ст.) крій поступово змінюється в напрямку більш уніфікованої моделі, зникає комір-апаш. За словами головного хоронителя фондів Львівського музею етнографії та художнього промислу НАН України, дослідниці народного текстилю Людмили Булгакової, автентичне населення України не вишивало хрестиком і не використовувало червоночорних кольорів. «Броксарівська» вишивка проникла на Західну Україну рідко, проте тут значно ширшим був доступ до європейських товарів, а

значить – і до зразків їх оздоблення. Зазвичай це були рослинні та квіткові мотиви. Українкам настільки сподобався цей простий метод вишивання, що у 1920-х рр. вони вже вважали його «своїм». Хоча, для прикладу, у музеях Німеччини можна знайти взірці вишивки хрестиком ще з XVII ст., де спостерігається сполучення кольорів: чорного з червоним і золотисто-жовтим.

Нова мода на рослинні, наближені до природи візерунки в першу чергу позначилася на вишивці, а саме на оздобленні найпомітніших деталей одягу – фартухів, рукавів сорочок та комірців. Манжети й поділ ще довго продовжують прикрашати традиційним геометричним орнаментом, який найбільше зберігся у віддалених від Сокаля селах. Основне застосування вишивки поступово переходить від одягу до прикрашання інтер'єру: подушок, підзорів і, передусім, рушників [7:62].

Зовнішній вплив на писанкарство був незначним. Очевидно, через неутилітарний характер писанки і тому, що воно було розвинуте саме по селах Сокальщини. Писанки не були в широкому розумінні товаром. Традиції їх писання береглися свято, оскільки несли велике смислове навантаження та обрядове значення.

Звернемо увагу на дослідження, яке проводив шкільний інспектор Б. Сокальський. Подорожуючи селами Сокальщини, він збирав матеріали про цей повіт, які описав в монографії «Повіт Сокальський». В приписках до розділу про писанки знаходимо цікаву інформацію, що проливає світло на стиль писання в 30-х рр. XIX ст. Б. Сокальський пише, що в селі Городиловичах відчувається вплив школи на орнамент писанок. Кращими є писанки дівчат, які ходили до школи і вчилися малювати [11:356]. Такі школи виникали в 1830-х рр. внаслідок діяльності українських гуртків «Рідна школа».

Як згадувалось, демографічна ситуація на селі суттєво відрізнялась. Селянський стан складала в основному українці-автохтони. Тому саме в декоративному мистецтві села найорганічніше виявлялись етнічні риси. М. Р. Селівачов зазначає, що народна орнаментика Русі-України XIX-XX ст. була головним чином орнаментикою селянського мистецтва [3:27].

Населення в селах ніби на підсвідомому рівні боролось за збереження національної матерії, охороняло цінності, що в свій час були відкинуті верхніми станами, які асимілювались під тиском історико-політичних обставин.

Домашні художні промисли залишалися переважно серед біднішого та сільського населення ще досить довго. Оригінальні вироби відображають своєрідний характер мистецтва Побужжя та стали цікавим предметом для наукового дослідження, оскільки в них ще збережено традиційно усталений вигляд та автохтонність.

Оскільки радянський тоталітарний режим на теренах Сокальщини встановився пізніше ніж на Східній Україні, то етномистецькі традиції у цьому регіоні зберігалися дещо довше. Проте за короткий час і тут було відтворено всі заходи, відпрацьовані на сході, після проведення яких стан народного тра-

диційного мистецтва можна охарактеризувати як згасаючий. Органічний розвиток ремесел було перервано переслідуваннями приватного виробництва більшовицькою владою, в ході якого часто знищували хатні верстати (ткацькі, гончарні), в різний спосіб унеможлиблювався технологічний процес.

Висновки і перспективи. Слід зазначити, що для народного мистецтва Сокальщини характерною є наявність історико-культурних нашарувань і запозичень, динамічність та взаємозв'язок яких і визначили його художню своєрідність. Сьогодні сокальське мистецтво, пройшовши складний еволюційний процес, є явищем складним і неоднозначним. Цілісність та водночас різноманітність культурного досвіду населення Сокальської землі дає розуміння закономірності розвитку народного мистецтва досліджуваної території.

На динаміку розвитку мистецтва впливали неоднорідність соціальної структури суспільства в місті та селі, багатонаціональний склад населення, фактичне перебування в умовах окупації та принесений з Європи економічний поступ.

Виходячи з характеру взаємин між українцями та представниками інших національностей, слід констатувати, що взаємне проникнення традицій народного мистецтва було мінімальним. Радше слід говорити про зовнішній вплив європейського мистецтва на творчість народних майстрів Сокальщини, принесеного переселенцями. Історичний факт присутності «сусідів» залишив слід в мистецькому спадку через відображення в композиціях соціальних мотивів; таких образах, як «шляхтич», «дідич», «монах», «ксьондз», «жид»; через запозичення рослинної орнаментики, що швидко засвоїлась та почала трактуватись як «своя», через намагання майстрів догодити смакам платоспроможних покупців-замовників.

Народне мистецтво на Сокальщині існувало та розвивалось як своєрідна форма протесту проти національного гніту, як спосіб вираження самосвідомості та необхідний спосіб самоідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чехович С. Народне мистецтво Сокальщини // Надбужанщина. Історико-мемуарний збірник. – Львів-Торонто [Б. В.], 2004. – С. 64-72.
2. Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К., 1968. – С. 722.
3. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) – К.: Ант, 2005. – 399 с.
4. Janeček A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego – Warszawa, 1993. – S. 53.
5. Вашків. І. Сокаль і Прибужжя. – Львів: Каменяр, 2000. – 260 с.
5. Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. – К.: Наукова думка, 1979. – 156 с.
6. Івашків Г. Василь Шостопапець і кераміка Сокаля: альбом. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 136 с.
7. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. – Lwow, 1899. – 345 с.